

УДК 77.064:[069.5:061.2(477.83-25)НТШ]
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.01.056>

**ВІДТВОРИТИ МИНУЛЕ
ЗАДЛЯ МАЙБУТНЬОГО:
ФОТОНЕГАТИВИ МУЗЕЮ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ
НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ
(ДО 150-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ НТШ)**

Ярослав ТАРАС

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>

доктор історичних наук, професор,
Інститут народознавства НАН України,
завідувач відділу етнології сучасності,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
Національний університет «Львівська політехніка»,
професор кафедри архітектури та реставрації,
вул. С. Бандери 12, 79013, Львів, Україна,
e-mail: etnomod@ukr.net

Розглянута збірка негативів, яка зберігається в архіві Інституту народознавства НАН України і за своєю інформативністю є унікальним багатограним джерелом для вивчення мікроісторії.

Мета статті — оприлюднити інформацію про негативи, зібрані музеєм НТШ, показати, як вчені на початку ХХ ст. освоїли фах фотографа, а фотографія стає новим інструментом фіксації досліджуваного ними явища, та продемонструвати, що фотонегативи мають значний національно-культурний інтерес і чималу вартість для майбутнього.

Об'єкт дослідження — негативи, зібрані музеєм НТШ, які зберігаються у фондах архіву Інституту народознавства НАН України, *предмет* дослідження — фотографічні практики вчених НТШ у збереженні візуальної пам'яті про етнічну самобутність окремих етнографічних і етнічних груп та природних особливостей Галичини.

У статті подана кількість негативів, їх класифікація за тематикою; вказані автори та час створення негативів.

Ключові слова: етнологія, архітектура, музей НТШ, фотографія, фотографічні негативи, вчені НТШ, Ф. Вовк, В. Щербаківський, Я. Пастернак.

Yaroslav TARAS

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0001-7241-9466>

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Head of the modern ethnology department,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

Lviv Polytechnic National University,

Department of Architecture and Conservation, Professor,

12, Bandery street, 79013, Lviv, Ukraine,

e-mail: etnomod@ukr.net

RECREATE THE PAST FOR THE FUTURE:
PHOTO NEGATIVES OF THE MUSEUM
OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
IN THE FUNDS OF THE ETHNOLOGY
INSTITUTE OF THE NATIONAL ACADEMY
OF SCIENCES OF UKRAINE
(TO THE 150TH ANNIVERSARY OF NTSH
FOUNDATION)

In this article the collection of photo negatives is considered, which is kept in the archive of the Ethnology Institute. This collection is a unique multifaceted source for the study of microhistory due to its informativeness.

The purpose of the article is: publication of information about photo negatives collected by the Museum of NTSH, showing how scientists at the beginning of the 20th century mastered the profession of photographer, and photography became a new tool for recording the phenomenon they were studying. Negatives have significant national and cultural interest and considerable value for the future.

The object is: negatives collected by the Museum of NTSH, which are stored in the archives of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The subject is: the photographic practices of scientists of NTSH in preserving the visual memory about the ethnic identity of individual ethnographic and ethnic groups and the natural features of Galicia.

It was found out that the most part of negatives in the funds of the Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine were preserved from F. Vovk, V. Shcherbakivsky, Ya. Pasternak, O. Prusevych, Ya. Falkovsky, V. Grebenyak, G. Smolsky, Ya. Bereza, M. Yermolaiv.

It was defined that there were two time periods of photofixation of material culture by the Museum of NTSH. The first period lasted until the First World War. At that time, prominent scientists of that time F. Vovk, V. Shcherbakivsky, O. Vahnyanyn, V. Grebenyak, Ya. Pasternak recorded material culture on photographic plates. The second period lasted from the end of the 1920s to 1940, it was connected with the tenure of the director of the Museum of NTSH, Ya. Pasternak (1929—1939), with young members of the Ethnographic Commission and employees of the Museum of NTSH.

Keywords: ethnology, architecture, Museum of NTSH, photography, photographic negatives, scientists of NTSH, F. Vovk, V. Shcherbakivsky, Ya. Pasternak.

Вступ. Сьогодні найціннішим скарбом візуальної збірки музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка є фотонегативи — зображення на світлочутливій скляній пластині. Вони цінні тим, що це першоджерело містить більше інформації, ніж відбитки, з яких не завжди можна було одержати якісні зображення, коли при фотографуванні була вибрана неправильна експозиція або процес проявлення був невдалим. Негативи музею НТШ цінні ще тим, що не з усіх зроблених відбитки, які були оприлюднені. Інформація на них до сьогодні маловідома, оскільки опрацювання фонду негативів з ряду причин не відбулося.

Знаємо, що фотографічний матеріал, зібраний Ф. Вовком у 1904 і 1906 роках на Бойківщині, залишився неопублікованим. Не одержав оприлюднення весь фотографічний матеріал В. Щербаківського, Я. Пастернака та інших вчених НТШ.

Опрацювання негативів та відбитків з них дасть можливість побачити вчених НТШ, як вони освоїли фах фотографа, як фотографія стає новим інструментом фіксації явища, яке вони досліджують. На основі негативів, зібраних музеєм НТШ, можна прослідкувати, як елітарний фах фотографа кінця ХІХ ст. був освоєний працівниками музею НТШ, став звичайною практикою в науковому житті.

Візуальний доробок музею НТШ сьогодні особливо цінний у зв'язку з загостренням питання збереження етнокультурної спадщини та у зв'язку з перспективами, що відкриваються для вивчення етнічної варіативності та міжкультурної комунікації.

Сьогодні посилюється громадський «попит» на фотографії минулого, вони друкуються та виставляються на різних сайтах під назвами: «Які ми були в минулому», «Збірки фотографій минулого», «Етнокультурна спадщина вчорашнього дня — внесок у розвиток суспільства завтрашнього дня», «Віднайдення загубленого фотосвіту» тощо.

Негативи особливо цінні ще тим, що сьогодні з них можна зробити високоякісні відбитки великого формату для візуалізації різних подій, свят, реклами тощо.

Багато в цьому плані зроблено нашими сусідами — словаками, чехами, які видали альбоми фотографій Флоріана Заплетала, Рудольфа Гулки, Амалиї Кожмінової та інших. За редакцією М. Мушинки в Ужгороді видані фотографічні альбоми «Флоріан Заплетал. Дерев'яні церкви Закарпат-

тя» (2015) та «Флоріан Заплетал. Міста і села Закарпаття» (2016). У Чехії виданий альбом «Zmizelý svět Podkarpatské Rusi ve fotografiích Rudolfa Hůlky (1887—1961)» («Зниклий світ Підкарпатської Русі на фотографіях Рудольфа Гулки», Прага, 2014). Світлини чеської дослідниці-етнографки Амалиї Кожмінової, яка працювала на Підкарпатській Русі (Закарпатті) впродовж 1919—1922 рр., сьогодні представлені в інтернеті.

В руслі сказаного практика фотофіксації вченими НТШ життя і побуту, культури нашого історичного минулого є вкрай актуальною. Важливою є робота по збереженню та опрацюванню фотографічних джерел.

Збережені негативи Музею НТШ за своєю інформативністю є унікальним багатогранним джерелом для вивчення мікроісторії (населеного пункту, народного мистецтва, архітектури, одягу, персонажів, народних промислів, ремесла тощо). Світлини минулого нам сьогодні потрібні, щоб втекти в іншу реальність; це свого роду терапія, яка допомагає зрозуміти самих себе.

Розглянемо, яке минуле нам залишив музей НТШ в фотонегативах.

Отож об'єктом нашого дослідження є негативи, зібрані музеєм НТШ, які зберігаються у фондах архіву Інституту народознавства НАН України, а предметом — фотографічні практики вчених НТШ у збереженні візуальної пам'яті про етнічну самобутність окремих етнографічних і етнічних груп та природних особливостей Галичини. При цьому застосовані такі методи дослідження: порівняльно-історичний аналіз застосовується для проведення реконструкції, виникнення та побутування фотопрактик, синхронний та діахронний — для характеристик змістової та часової варіативності візуальної інформації, яка зберігається на негативах.

Основна частина. На 155-ти сторінках інвентарної книги МЕХП АН УРСР зафіксовано 1253 одиниці негативів. Яка кількість негативів збереглася згідно з інвентарною книгою — невідомо, бо вони з різних причин не опрацьовані. За свідченням архіваріуса Інституту народознавства НАН України п. Ольги Остапик їх знаходиться набагато більше. Ми виявили також негативи та чорно-білі діапозитиви, власником яких був Промисловий музей у Львові.

В радянський час, щоб негативи не були знищені або забрані під час чистки бібліотеки МЕХП від

КЛІШІ ФОТОГРАФІЧНІ		Черга 9998	1
Зважівці Л. Ягалик		Приміщення	
1918		Вигляд:	
Музей у Львові. світ. Музей у Львові			
Публік.		Виміри 13х18.	
		Ч. світлин	

Іл. 1. Облікова картка МЕХП «Кліші фотографічні»

буржуазної літератури, частину негативів було переміщено до фотолабораторії та до окремої кімнати. Зауважимо, що до фонду негативів також увійшли плівкові негативи, які здавали вчені після польових експедицій, працюючи в Музеї етнографії і художнього промислу.

Негативи музею НТШ — це, переважно, скляні пластини розміром 6 x 9, 9 x 9, 9 x 12, 9 x 18, 10 x 15, 13 x 18, 18 x 24 см. Товщина скла становить 1—2 мм. Негативи на плівці мають розміри 6 x 6, 6 x 9 см, 24 x 36 мм. За тематикою негативи можна покласифікувати: будівництво та архітектура — 460 одиниць, мистецтво — 335, виробництво — 200, побут — 141, народний одяг — 454, типи селян — 87, антропологія чоловіків — 34, антропологія жінок — 62, портрети — 28, голови селян — 583, краєвиди (кількість не вказана).

Як бачимо із класифікаційного переліку, який також склав МЕХП, їх набагато більше. Інвентарних карток музею НТШ нам не вдалося виявити. В цій ситуації будемо опиратися на джерельну базу, яку ми маємо від МЕХП. Згідно з класифікацією найбільше негативів — з архітектури, народного одягу та мистецтва.

Відомо, що МЕХП після одержання негативів на зберігання замовив у Львівській друкарні інвентарні картки розміром 17,5 x 13 см. Необхідно зауважити, що облікові картки, які були заведені МЕХП для кожного негативу на склі, мали назву «кліші негативні», «кліші фотографічні»¹. Така назва була взята на зразок кліше, зробленого на металевій або дерев'яній

дошці для відтворення в друці. В ці картки вносились інформація про сфотографований об'єкт — місце і дата фіксації, розмір фотографічного кліше, чи є з нього зроблена світлина, чи вона публікувалася. Ми встановили, що МЕХП одержав від музею НТШ негативи в конвертах. Про те, що ці негативи належать музею НТШ, свідчать відбитки круглих печаток і напис: по контуру «Музей у Львові», посередині — «НТШ» (іл. 1).

Для зберігання скляних негативів музей НТШ придбав конверти з калькового провощеного паперу, на яких було віддруковано шість пунктів, які треба було заповнити. Первинно музей НТШ використовував конверти, на яких пункти були надруковані німецькою мовою, пізніше були закуплені конверти, де ці пункти були надруковані польською мовою. Відповіді про негатив вносилися українською мовою. Зверху на конверті ставили інвентарний номер зберігання в музеї НТШ.

На конверті першим пунктом був предмет фотографування (Przedmiot: Wnętrze kościoła w Polonichach pow. Peremyślanskiego), другим — час фотографування (Czas zdjęcia: 28 maja 1913), третім — освітлення (Oświetlenie: słońce) та час експозиції (Czas oświetlenia: 3 sek.) четвертим — об'єктив, яким було знято (Soczewka: Veitrinkal), п'ятим — якими хімікатами проявлено (Wywołano: Metol — Hydroch.), шостим — вид фотографічних пластин (Rodzaj płyt: Imperial S. S.). Зауважимо, що проявник негативів мав назву викликач. Назва пішла від того, що він викликав зображення. Для проявлення також використовували викликач «Glycin-Perorto — Зелена марка».

Негативи та конверти для їх зберігання музей НТШ купував на складі: «Wł. BORZEMSKI. Skład fotogr. aparatów. Lwów Sykstuska 1.11».

Наявна на конвертах інформація дає можливість вивчити також історію фотографії та є хорошою підставою для реставрації та збереження негативів. На цих конвертах могли бути також печатки фотографів. Конверти з негативами Я. Пастернака проштамповані «Фотографував Я. Пастернак», інші підписані (іл. 2, 3, 4, 5).

Зауважимо, що дата фотографування на конвертах є джерелом як для вивчення об'єкта, так і для встановлення дати та часу перебування автора на цьому об'єкті, у населеному пункті.

¹ Зауважимо, що цим терміном користувалися в музеї МЕХП, ця назва була на обліковій картці. Далі ми будемо використовувати термін «негатив».

Іл. 2. Дахова церква (хатній тип церкви). Церква Івана Хрестителя, с. Іванівці Львівської обл., XVII ст. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1785

Знайомство з негативами показало, що музей НТШ скрупульозно їх опрацював і зберігав. Після передачі негативів МЕХП на цих конвертах з'явився номер зберігання МЕХП. Сьогодні негативи мають інвентарні номери музею НТШ та МЕХП. Оскільки негативи не опрацьовані, на них немає інвентарного номера ІН НАНУ.

Інвентаризація негативів музею НТШ в радянські часи спричинилась до того, що первинні калькові воскові конверти були частково замінені на паперові, де вказано лише інвентарний номер МЕХП. На них немає повної інформації про об'єкт, як на калькових конвертах НТШ. Вони підписані «Церква на Буковині», «Хата на Гуцульщині», «Гуцульщина», «Буковина», «Бойківщина». Досить велика кількість негативів без авторства. Є негативи, де на конверті є автор під знаком питання.

Музей НТШ тримав негативи у спеціально виготовлених шафах 113Н x 143L x 48В см. Шафи музею НТШ збереглися, кожна з них має 30 пронуме-

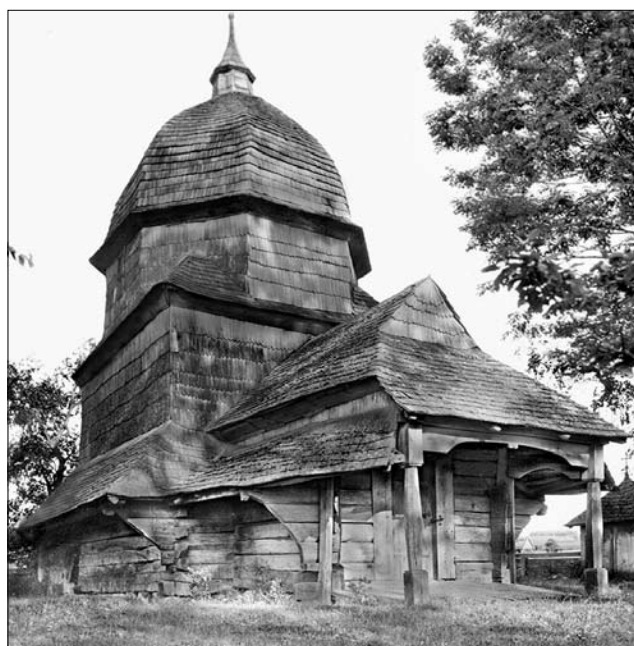
рованих шухляд. У шухлядах негативи були укладені по темах в спеціально виготовлених коробках. Негативи Ф. Вовка, В. Щербаківського, Я. Пастернака, В. Гребеняка на конвертах мають квадратну наклейку розміром 26 x 26 мм бордового кольору, на якій зверху напис «Музей Н. Тов.», внизу — «ім. Шевченка», посередині інвентарний номер.

У архівному фонді також зберігається шафа зі слайдами промислового музею у Львові. Вона розміром 1420Н x 1360L x 620В мм з шухлядами 100Н x 580L x 230В мм, які на внутрішніх бічних боках мають вертикальні пази, в які вставляли негативи та діапозитиви. Пази вирізані так, щоб негативи зберігалися у вертикальному положенні і не торкалися один одного. Сляні слайди мають розмір 10 x 8,2 см. Їхній зміст не досліджений.

Інвентарні картки, заведені МЕХП, втрачені, збереглися одиниці. Причиною їхньої відсутності є великий ланцюг передачі спадщини музею НТШ, «чистки» бібліотеки МЕХП советською владою від «буржуазного націоналістичного надбання». Питан-

Іл. 3. Церква Різдва св. Івана Хрестителя, с. Підгороддя Івано-Франківської обл., збудована близько 1770 р. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1927

Іл. 4. Церква св. Димитрія, с. Печиховсти Львівської обл., 1735 р. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1994

ня долі інвентарних карток МЕХП та музею НТШ необхідно досліджувати.

Сьогодні є також завдання ідентифікувати «кліше фотографічні», які на конвертах не мають інформації, що це за об'єкт, де він сфотографований, хто його сфотографував. Фактично необхідно завести нові інвентарні картки для кожного «кліше фотографічного». Це можуть зробити етнологи, мистецтвознавці, архітектори, які за зображенням на негативі зуміють з'ясувати вказані ідентифікаційні показники.

Трапляються неякісні негативи: дуже світлі або дуже темні через те, що під час фотографування була виставлена неправильна експозиція. Вони не обліковані музеєм НТШ. З цих негативів у той час було неможливо зробити добрі відбитки контактним способом. Сьогодні технічні засоби дозволяють зробити з них якісні світлини та долучити їх до джерельної бази. Деякі негативи свідчать, що їх готували для друку світлин та публікацій. Для

Іл. 5. Церква Введення в храм Прсв. Богородиці, с. Кошелів Львівської обл., 1708 р. (1750 р.). Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1944

отримання необхідного відбитка частина негатива частково заклеєна чорним папером або замальована тушшю.

Найдавніший негатив, датований 1887 роком, — зі с. Лісники Бережанського повіту. На ньому зафіксований народний одяг села. Автор цього негативу невідомий. Фактично, в архіві ІН НАНУ зберігаються негативи, яким більше 120-ти років.

Стан негативів задовільний, проте деякі з них внаслідок часу зберігання почали втрачати зображення. Негативи вимагають реставрації, консервації та оцифрування.

Із ознайомлення з негативами та існуючими з них відбитками можемо констатувати, що вони не всі були використані як ілюстративний матеріал у наукових статтях, монографіях, створенні етнографічних альбомів. Негативи, як і світлини, дають нам також можливість вивчити історію формування візуального фонду НТШ, експедицій, відряджень за час існування НТШ, і дізнатися, хто в них брав участь.

Сьогодні в архіві НАНУ ми маємо неоціненне візуальне джерело, яке в умовах глобалізації, знищення артефактів необхідне не тільки для відтворення минулого, а й для побудови на його основі майбутнього.

Звернемо увагу на те, чому візуальне джерело інформації НТШ сьогодні таке важливе. Повернемося до історії візуального фонду музею НТШ, який почав створюватися в кінці XIX ст. Уже на початку XX ст. Наукове Товариство розуміло значення візуалізації матеріальної культури для збереження пам'яті про нашу етнічну ідентичність, що фотографія — не тільки документ, який фіксує подію, а й джерело для вивчення мікросоціальних середовищ українців, поляків, німців, архітектури, етнографічних об'єктів.

Це було причиною того, що під час організації приміщень для музею Товариство в 1912 р. передало чотири великі кімнати по вул. Чернецького (сучасний будинок по вулиці Винниченка, 24)

для перепланування під відповідні потреби за проектом інженера-архітектора Григорія Пежанського (1860—1925) та інженера Ярослава Ганкевича, який узгодив тодішній Голова НТШ Михайло Грушевський. У ванній кімнаті була організована «музейна робітня» та фотографічна лабораторія. За наявності лабораторії музею НТШ вдалося розпочати фотофіксацію в 1913 р. великої кількості об'єктів матеріальної культури.

Сприяли організації експедицій та фотофіксації об'єктів матеріальної культури працівники НТШ: О. Назарієв, В. Дорошенко, В. Гребеняк, Є. Чайковський, Добрянський, Ю. Полянський.

НТШ, розуміючи значення світлин для вивчення етнографії, уже на початку ХХ ст. домовляється із збирачами експонатів для музею, щоб вони при їх закупівлі також за можливості робили фотофіксацію. Збирач експонатів для НТШ, учитель Антін Онищук із Коломиї одержав інструкцію при закупівлі капелюхів про необхідність також фіксувати техніку їх виготовлення, коли і як носили [1].

Відомо, що в 1913 р. управою Музею розроблено та затверджено відповідні взірці музейних інвентарних формулярів, які були надруковані друкарнею НТШ [2, с. 22]. Оскільки візуальний фонд, зокрема негативи, як ми вже вказували, не опрацьований, наш попередній його огляд не виявив тимчасового карткового інвентаря (карток), інвентарних формулярів та фондових книг, які були заведені музеєм НТШ до Першої світової війни та які існували у міжвоєнний період.

Роботу над інвентарною картотекою Музею та записи у відповідні фондові книги до Першої світової війни здійснював український археолог і мистецтвознавець Володимир Гребеняк. Вона розпочалася ще до Першої світової війни під керівництвом головного зберігача фондів О. Назарієва, який пропонував «невідкладно зосередити науково-фондову роботу на «докладній інвентаризації музейних предметів», «упорядкувати музейні канцелярські книги і матеріали» [2, с. 22].

Авторами фотографічних негативів були видатні вчені того часу: Федір Вовк — антрополог, етнограф, археолог; Вадим Щербаківський — етнограф, музеєзнавець; Олександр Прусевич — етнограф, мистецтвознавець; Ярослав Пастернак — археолог; Остап Вахнянин — пластовий і культурний діяч на

Закарпатті; Ян Фальковський — етнограф; Володимир Гребеняк — археолог, мистецтвознавець, працівник музею.

Маючи фотолабораторію та фотографів, музей НТШ починає з 1920-х років фотографувати виставки, які експонувалися в його залах або в інших установах Львова.

У 1929 р. була сфотографована «Виставка вишивок робіт Союзу Українок».

Із різних джерел музей збирав портрети особистостей того часу, їх досить багато. «Галерея особистостей» зібрана з різних джерел: із натурної фіксації, картин, барельєфів, скульптур, гравюр, рисунків. На ній ми не будемо зупинятися, вкажемо, що вона представляє значний культурний інтерес. Хто ці люди і чому вони були в полі уваги НТШ, треба ще з'ясувати. Галерея особистостей — це тема для майбутніх досліджень.

Збереглися також негативи із персональної виставки Миколи Галушенка, яка відбулася 1935 року, та виставки самоуків, яка відбулася в залах НТШ в 1938 році.

Фіксував на негативи музей НТШ свої власні збірки «Музичні гуцульські інструменти». Зафіксована на негативах приватна збірка Дрекеля Ганса Крістофера (картини, скульптура, ікони, меблі).

На негативах формату 18 x 24 см ми маємо зафіксовані живописи Олекси Новаківського, Івана Труша, Івана Северина, Петра Холодного, Модеста Соценка, Олени Кульчицької.

Працівники музею НТШ фотографували експонати, робили копії з альбомів, які були присвячені виставкам. Зберігаються негативи з альбому «Вистави в Тернополі 1887 р.» (НТШ інв. № 2749).

На скляних пластинах розміром 18 x 24 см є негативи з альбому «Галицькі типи». На 12 негативах зафіксовані «чоловік і жінка» з Львівської, Станіславської, Тернопільської областей (НТШ інв. № 1621—1632).

До початку Другої світової війни фонд негативів та плівок музею НТШ поповнювався. Існують акти про передачу негативів після етнографічних експедицій. Після експедиції, яка була проведена на Гуцульщині 1934 р., ми маємо наступний акт: «Виказ кліш і блон експонованих на Гуцульщині в часі етнографічних бадань на теренах проведених на полонинах у липні 1934 р.». У цьому акті дається пере-

лік негативів: корова-гуцульська, полонина Дуконя, замарка, стая, хата, бук і т. д.

Найбільше збереглося негативів Ф. Вовка, В. Щербаківського, Я. Пастернака, О. Прусевича, Я. Фальковського, В. Гребеняка (іл. 6, 7).

Завдяки археологу Володимирі Гребеняку, який з 1913 р. працював в музеї НТШ, ми маємо негативи церков з Рогатинського повіту станом на 1913 рік: сс. Данильче (НТШ інв. № 4061), Рогатин (НТШ інв. № 4068), Чесники (НТШ інв. № 4058), Коношки (НТШ інв. № 4065), Підгород'є (НТШ інв. № 4059), Потік (НТШ інв. № 4063), Свистильники (НТШ інв. № 4071), Юнашків (НТШ інв. № 4066); з Львівського повіту: Сихів (НТШ інв. № 4053), Рокитно (НТШ інв. № 4072), Оброшине (НТШ інв. № 4064), Гамулець (НТШ інв. № 4073), Зашків (НТШ інв. № 4074); з Бібрського повіту: Водники (НТШ інв. № 4055), Старе Село (НТШ інв. № 4076).

Найвність негативів Олександра Прусевича, датованих 1904—1939 рр., необхідно пов'язувати з його даруванням у 1933 р. власної колекції етнографічному музею у Львові, фонди якого після советської реорганізації були передані до Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР.

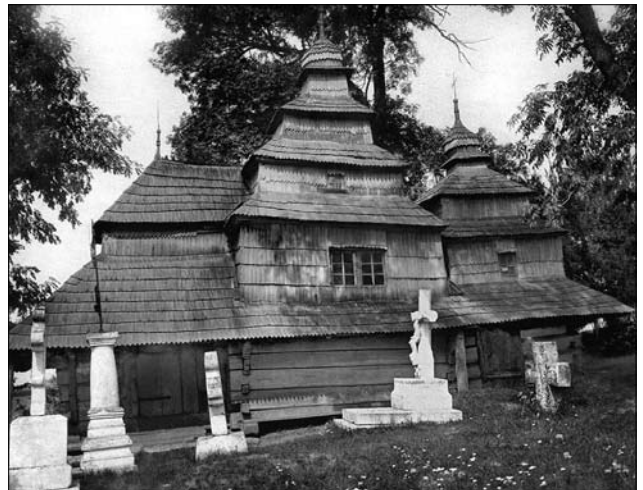
На цих негативах ми маємо фіксацію дерев'яних і мурованих церков Вінницької, Рівненської, Київської, Хмельницької областей. Це світлини замків у Сутківцях, Кам'янець-Подільському; дерев'яних і мурованих церков у Кам'янець-Подільському, Сутківцях, Острозі, Вишневі, П'ятичанах; костелів у Шарівцях, Смотричі, Ортиничах, Городку, Зінківцях, Михайлівці; монастиря бернардинів в Яромлинцях; синагоги в Острозі.

У збірці є також 52 одиниці, на яких інвентарний номер ЛДУ (Львівський державний університет), вони не мають також інвентарного номера МЕХП. Це 51 негатив Яна Фальковського та один негатив Адама Фішера. Як ці негативи потрапили до збірки негативів музею НТШ, треба досліджувати.

На цих негативах Я. Фальковський у 1935 р. зафіксував одяг з Надвірнянського, Бродівського, Калуського, Коломийського, Стрийського, Яворівського повітів. Найбільше негативів з Надвірнянського повіту (села Бабче, Білі Ослави, Ворохта, Делятин, Дора, Жаб'є, Заріччя, Зелена, Манява, Микучин, Ослави Білі, Пасічна, Пороги, Яблониця,

Іл. 6. Церква св. Миколая, с. Кукезів Львівської обл., 1708 р. (1711 р.). Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1951

Іл. 7. Двоверха церква Непорочного Зачаття Пр. Богородиці. Довгополе, 1638 р. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ

Ямне, Яремче). Є також негативи Я. Фальковського з Камінь-Каширського та Сарненського районів Волині (сс. Залісся, Немовичі, Чудель, Нуйно, Тріскині). Ці негативи датовані серпнем 1930 року. На єдиному негативі А. Фішера ми маємо зафіксованих селян із села Заріччя Перемишльського повіту.

У збірці є негативи В. Антоневича (церква в Чистогорбі пов. Сянок. НТШ інв. № 4051), В. Брикевича (Тип селянина. Збаращина. НТШ інв. № 2744), Б. Януша (Карпович В.) (церква в Жирівці, пов. Львів. НТШ інв. № 4052), М. Кордуби (Писанки південно-волинські, пов. Сянок. НТШ інв. № 274545). Скрупульозно до опису своїх негативів ставився С. Гнатиків. Один з його не-

Іл. 8. Двоверха церква св. Миколи. Велике Передмістя (Магерів). 1677. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ

Іл. 9. Вежа-дзвіниця з «підсябиттям». Чесники. Архів ІН НАНУ. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1926

гативів підписаний так: «Ткацький верстат. Більче пов. Дрогобич. Сидить Панько Петраш син Миколи, ліворуч «возок» до рукава ниток. Сидить Михайло Городецький. 1937» (НТШ інв. № 28268).

На сьогодні необхідно дослідити співпрацю В. Брикевича, Б. Януша, С. Гнатиківа та інших з музеєм НТШ та в'яснити, яка кількість їхніх негативів збереглася.

В архіві ІН НАНУ збереглися негативи Ф. Вовка — 1903 р.; В. Щербаківського — 1904, 1909—1910, 1914—1915 рр.; О. Прусевича — 1906?—1932 рр.; Я. Пастернака — 1909—1913, 1925, 1927—1938 рр.; О. Вахнянина — 1912—1914 рр.; В. Гребеняка — до 1918 р.; В. Робака — 1913 р.;

Г. Смольського — 1929—1930 рр.; Я. Берези — 1930—1935 рр.; М. Єрмолаїва — 1930—1932 рр.; Є. Чайковського — 1929 р.; Заводовського — 1931 р.; В. Ягелло — 1937 р. Зберігаються у фондах негативи з 1932 р. Юліана Дороша, який у радянський час продовжував працювати фотографом. Датування представлено згідно з даними МЕХП. В цьому датуванні ми виявили багато неточностей. Наприклад, негативи Ф. Вовка числяться «перед 1913 р.». Датування негативів треба буде уточнювати під час їх опрацювання, тому що воно поставлене співробітниками МЕХП.

Фактично ми маємо два часові періоди фотофіксації матеріальної культури. Перший період тривав до Першої світової війни, матеріальну культуру на фотографічні пластини фіксували визначні вчені того часу, які взяли на себе функцію фотографів: Ф. Вовк, В. Щербаківський, О. Вахнянин, В. Гребеняк, Я. Пастернак.

Другий період тривав з кінця 1920-х до 1940 року. Він напряму пов'язаний з двома чинниками: перебуванням на посаді директора музею НТШ Я. Пастернака (1929—1939 рр.), який взявся за фотофіксацію об'єктів матеріальної культури в селах Галичини, фотографування існуючих та закуплених експонатів у фондах музею, виставок, що відбувалися у Львові, Галичині. Він також пов'язаний з молодими членами Етнографічної комісії та працівниками музею НТШ.

Володіючи досконалішою фотоапаратурою, Я. Береза, Р. Гарасимчук, І. Гургула, Є. Онацький, Г. Калцуняк, В. Ягелло, інженер Хриплий, Ю. Полянський, С. Гнатів, Ю. Дорош суттєво поповнили фонд негативів музею НТШ. По часу найдовше поповнював архів музею НТШ негативами Я. Пастернак (1909—1938 рр.) (іл. 8, 9).

Із цього періоду ми маємо негативи Євгена Чайковського з 1929 р. «Церква з дзвіницею с. Грабів, пов. Долина», «Букова, пов. Долина. Складання збіжя на кіля», з 1931 р. «Церква деревляна Полянка, пов. Долина», «Церква у Межиброді», пов. Сянок з 1900 р., «Лейбик лемківський з повіту Лиського», з 1932 р. інженера Храпливого «Весілля у Сільці пов. Соколь»; Ярослава Берези з 1930 р. «Весільні гості в с. Поланках пов. Городок», «Поланки-Вороців пов. Городок. Вісілля», з 1932 р. «с. Поланки-Вороців. Хата», «Поланки-

Вороців пов. Городок. Загальний вид села», «Поланки пов. Городок. Кузня під грабом», Ю. Полянського з 1931 р. «Новосілка Костюкова пов. Борщів».

В цей період співпрацював з музеєм НТШ Григорій Смольський, художник, який вчився в школі О. Новаківського у Львові (1923—1930 рр.).

Важливо зазначити, що негативи засвідчили невідомий факт з його біографії — співпрацю з НТШ. Його колористичні пейзажі з околиць Космача, Косова співзвучні з негативами, які він передав музею НТШ.

Григорій Смольський у 1929—1930 рр. зафіксував нам свята та гуцульське весілля: «Великдень. 1929», «Великдень — родина їсть свячене під церквою. 1929», «Йордан. 1929», «Йордан — жінки з трійцями (одна в перемітці, в яких мало хто ходить)», «Дідова субота під старою церквою», «В дідову суботу на гробах коло старої церкви. 1929 р.», «Гуцульське весілля 1930 р.», «Весільні музиканти. 1930», «Малий хлопець наріджаний. 1930», «Два легені. 1930», «Група легенів під дзвіницею (один з гатуром за капелюхом). 1929 р.».

Як і Г. Смольський, Юліан Дорош у 1932 р. зафіксував на негативах село Раковець в повіті Городенка: «Народний Дім після посвячення 21.ІІІ.1932», «Обирання кукурудзи», «Пастушка Гафійка», десятки негативів «Раковець над Дністром».

Негативи Є. Чайковського зафіксували нам церкви: «Церква у Межиброді пов. Сянок з 1900 р.», «Габів пов. Долина. Церква з дзвіницею» та «Складання збіжа на кілки».

Цінну колекцію негативів нам залишили Ф. Вовк, В. Щербаківський та Я. Пастернак. У цій публікації коротко зупинимося на доробку Ф. Вовка. Фотографічний доробок В. Щербаківського та Я. Пастернака розглянемо в окремих статтях.

Наявність світлин, негативів Ф. Вовка у фондах ІН НАНУ пов'язана з його співпрацею з НТШ. Він як дійсний член НТШ (з 1899 р.), заступник голови (1898—1905) та голова його Етнографічної комісії (1905—1909) в рамках наукових програм НТШ організовує в Галичині експедиційно-етнографічні дослідження з вивчення української народності [3].

Антропологічні дослідження на українських землях Ф. Вовк розпочав ще під час паризької еміграції в 1902 році за дорученням Паризького антро-

пологічного товариства. Федір Вовк ознайомлений з науковими антропологічними дослідженнями Франції, методикою їх проведення, зацікавив НТШ у Львові в утворенні етнографічного осередку та в необхідності вивчення українського населення Західної України. Процес організації антропологічних досліджень розпочався з 1900 р., коли на засіданні історико-філософської секції НТШ у липні була висунута ідея їх проведення та ухвалено розпочати підготовчу роботу.

Необхідно зазначити, що Ф. Вовк обґрунтував потребу в антропологічних студіях [4]. Вона була обговорена на спільному засіданні всіх секцій Товариства, яке засвідчило про важливість цієї роботи не лише для етнографічної комісії, а й усього Товариства [5, с. 49]. Три роки пішло на складання кошторису, розробку методології збирання антропологічних матеріалів. Наукове товариство виділило на польові дослідження 1000 крон.

За фінансової та технічної допомоги НТШ, особистої підтримки І. Франка впродовж чотирьох літніх сезонів 1903—1906 рр. Ф. Вовк провів польові дослідження на Бойківщині, Лемківщині, Закарпатті та Буковині. За цей період він не тільки зробив антропологічні поміри чоловіків і жінок, а й сфотографував об'єкти свого дослідження, які стали власністю НТШ [6].

Негативи Ф. Вовка на конвертах мають такі написи: «З етнографічно-антропологічних знять Хв. Вовка. Буковина» (НТШ інв. № 3312), «Тип селянина з етнографічних і антропологічних знять Хв. Вовка. Бойківщина» (НТШ інв. № 3326), «Тип селянки з етнографічних знять Хв. Вовка» (НТШ інв. № 3309, 3311, 3319—3323, 3354).

Найбільш плідним роком для Ф. Вовка був 1903, коли НТШ провело всі підготовчі заходи для його антропометричної екскурсії, яка почалася в Перемишлі. Повернувшись до Львова, Ф. Вовк виїхав до Коломиї, з якої через Косів, проїздом через Кути, Вишницю дістався до Чернівців.

Попередній перегляд негативів засвідчив, що сьогодні в архівному фонді збереглися негативи Ф. Вовка з Перемишля, де він, «дякуючи ласкавій допомозі полкового лікаря дра М. Коса і дозволу військового уряду міг зараз же почати поміри на жовнірах (найбільше Бойках і Гуцулах) тамошнього військового шпиталю» [7, с. 13] та з Чернівців, де він «з лас-

Іл. 10. Вежа-дзвіниця з «підсябиттям». Тростянець. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 1945

кавого дозволу прімарія лікаря дра Филиповича і з помічю д-рів Коня і Петровського в протягу коло 10 днів брав поміри і фотографії у головному краєвому шпиталі на більше як 60 особах» [7, с. 14].

На негативах розміром 9 x 12, 13 x 18 см зафіксовані в чотирьох проєкціях оголені чоловіки та жінки. На конвертах, в які ці негативи вложені, є написи: «Типи молодого мужчини», «Типи молодого селянина», «Тип старого чоловіка». Зверху цього конверта є наклейка з друкованим написом «Музей Н. Т. ім. Шевченка» та його інвентарний номер, внизу — інвентарний номер МЕХП, посередині написано «Хв. Вовк».

На негативах розміром 6 x 9 см зафіксовані «Типи голов селянки», «Типи мужських голов», «Тип старого єврея». На конвертах та негативах не вказано прізвище особи, її вік і де вона проживає.

Антропологічні негативи Ф. Вовка — важливий науковий документ, на основі якого він дійшов висновків, що гуцули докорінно не відрізняються від загального українського антропологічного типу [7, с. 14].

Перебуваючи в експедиціях на Бойківщині, Гуцульщині, Буковині, Ф. Вовк також фотографував етнографічні об'єкти, церкви, дзвіниці, чоловічий та жіночий одяг.

Етнографічні заняття Ф. Вовка були широкими. Він фіксував етнографічні об'єкти: «Вид села» (НТШ інв. № 3362), «Копиці сина» (НТШ інв. № 3364), «Селянська хата» (НТШ інв. № 3361). Доречно

вказати, що Ф. Вовк залишив нам на негативах прекрасну галерею типажів з Буковини, Бойківщини, публікація яких засвідчить, які ми були в минулому. Це негативи на склі розміром 13 x 18 см, їх більше 30 одиниць.

Є негативи Ф. Вовка, де на конвертах написано: Бойківщина, Буковина, Гуцульщина, та на них не вказано, який об'єкт сфотографований і де. Відсутність формулярів до негативів вимагає опрацювання їх спеціалістами, які мають ідентифікувати об'єкт, визначити по можливості населений пункт. Особисто я ідентифікував церкви, сфотографовані Ф. Вовком на Буковині, Бойківщині, Гуцульщині.

Переглянувши частково фонд негативів, можна дійти висновку, що фотографічний матеріал, зібраний Ф. Вовком у 1904, 1906 роках на Бойківщині, залишився неопублікованим — «окрім кількох світлин, що були використані як ілюстрації до статті-звіту І. Франка та статті М. Зубрицького про одяг на бойківсько-лемківському пограниччі, та кількох інших, які потрапили на ілюстративні таблиці в 2-му томі збірника «Український народ в его прошлом и настоящем» [8]. Також не всі світлини з негативів з археологічно-антропологічних досліджень Ф. Вовка на Буковині, Покутті, Бойківщині побачили світ. Цьому завадила несподівана смерть вченого влітку 1918 року.

Маємо надію, що серед негативів антропологічного характеру Ф. Вовка знайдуться такі, на яких він під час помірів в Мшанці сфотографував для прикладу отця М. Зубрицького і його сім'ю.

В дослідженні негативів було багато нового джерельного матеріалу щодо діяльності Ф. Вовка як вченого, так і фотографа, етнолога.

Щоб зрозуміти вартість цих негативів і світлин, необхідно також оцінити працю вчених, які брали на себе функцію фотографа в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Візуальна фіксація під час експедицій ускладнила наукову працю як з причини транспортування технічних засобів, так і з політичних мотивів. У Хроніці НТШ зазначено, що «... робота неможлива тепер не тільки з браку фондів, але і з політичних причин. Доступ чужому інтелігентови (а ще з фотогр. апаратом) до села дуже утруднений і він більше тратив би часу на воловодження з поліцією, як на записи» [9, с. 16].

Зауважимо, що Ф. Вовку в цьому плані було легше, ніж іншим вченим, які фотографували під час екс-

педицій. У статті «Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» він вказує, що з допомогою НТШ та як делегований від Паризького антропологічного товариства «знайшов дуже прихильне відношення до себе галицького уряду, який зараз-же видав мені дозвіл на роблення помірив і фотографій по усіх повітах Галичини, куди я тоді наміряв удати ся» [10, с. 1—2].

Фотографічні апарати були дорогі, недосконалі та масивні, ще до середини ХХ ст. відносилися до предметів розкоші.

Звернемо увагу, що фотофіксація об'єктів матеріальної культури в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. була справою нелегкою, особливо, коли фіксувалися об'єкти під час польових досліджень. Використовували для фотографування скляні негативи розміром 13 x 18, 18 x 24 см. Фотографували дерев'яними фотоапаратами, які установлювали на штатив. Фотоапарат та всі додатки до нього: штатив, дерев'яні касети для негативів, світлозахисні коробки для експонованих негативів, ящик з рукавами для перезарядки негативів, фільтри тощо важили багато.

Вадим Щербаківський, Федір Вовк, Ярослав Пастернак та інші пішо і кінно, поїздом везли цю тяжку фотографічну ношу до досліджуваного населеного пункту, потім її на руках несли до об'єктів, вибраних для фотографування. Там її стаціонарно встановлювали. Сам процес фотографування був нелегким, треба було правильно визначити час експонування для природи, яка рухається і не рухається, визначити час найкращого освітлення об'єкту. Нелегким був також шлях доставки експонованих негативів до фотолабораторії (іл. 10, 11, 12).

Наведемо приклад, як була сфотографована церква в Стронятині Львівського повіту. Її сфотографував Я. Пастернак 25 серпня 1911 р. о 6⁰⁰ годині пополудню, коли «сонце за ясною хмарою», при діафрагмі F:32, час експонування склав 7 сек (НТШ інв. № 4048). Проаналізувавши записи на конвертах, негативах, вкажемо, що для того, щоб сфотографувати об'єкт в природі, необхідно було дочекатися, щоб «сонце було в хмарах» «сонце за ясною хмарою», та правильно встановити час експозиції, який складав до 10 сек. Невелика світлочутливість фотографічних пластин утруднювала фотографування рухомих об'єктів та інтер'єрів. При фотографуванні людей необхідно було їх попередити, щоб вони не рухалися (іл. 13).

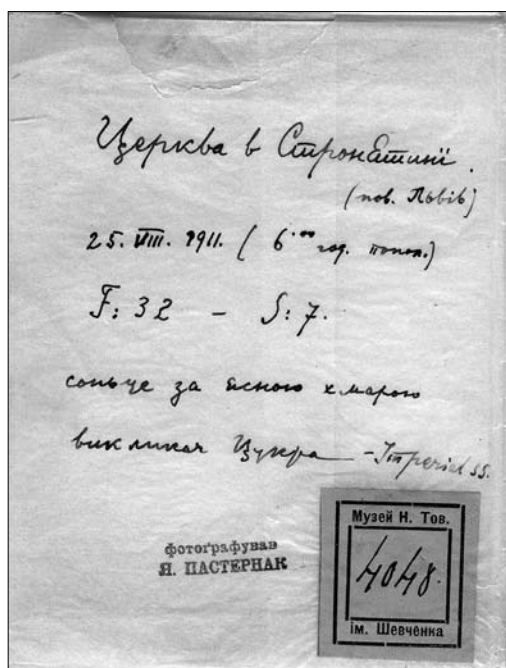
Іл. 11. Двері церкви Вознесіння Чесного Хреста. Загір'я. 1680 р. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ

Іл. 12. Хрести на цвинтарі Звенигород. 1937. Світлина Я. Пастернака. Архів ІН НАНУ. НТШ інв. № 2102

Щоб зрозуміти, якою ціною були одержані світлини наших вчених, подамо спогади чеської дослідниці-етнографині Амалії Кожмінової, яка впродовж 1919—1922 рр. працювала на Підкарпатській Русі (Закарпатті). Вона згадувала, що втратила багато цікавих кадрів. Було важко носитися з тими скельцями та фотоапаратом горами. Дещо побилося, дещо «засвітілося», а дещо від неї вкрали просто з виставки у Празі [11].

Про те, що фотографія на той час була нелегкою справою, а фотоапаратура такою громіздкою, що її треба було перевозити, дізнаємося з оповідання

Іл. 13. Кальковий конверт, в якому зберігали негативи музею НТШ

М. Коцюбинського «Посол від чорного царя»: «За два тижні по тому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гуцуллі в гостину...» [12]. Фотографувати сільських людей було важко, бо вони вірили, що фотоапарат — це «Чорний цар... машина, що людей калічить», а ті, що фотографують — «анцихристи». Фотографування для М. Коцюбинського закінчилося так: «З корчми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кіля і до нас... — Бий їх!.. Лупи по голові! Троци чортову триниго коробку! Не дїждуть бачити нас під чорним царем! ...Нас оточили зо всіх боків, стиснули... Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину... Ми скочили на бричку... летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін із свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками» [12].

Фотографували НТШівці в тих самих умовах, що і М. Коцюбинський. Фотографування треба було попередньо зорганізувати, забезпечити безпеку за допомогою священників, а для антропологічних досліджень це можна було здійснити лише при сприянні влади серед військових та у шпиталях.

Для прикладу вкажемо, що польові дослідження Ф. Вовка здійснювалися не тільки за фінансової допомоги та технічної підтримки НТШ, але, що найголовніше, за допомогою і при сприянні місце-

вих священників, лікарів, вчителів, дрібних урядовців, «котрі не пожалували ні свого часу, ні чималой іноді праці, щоб полегшити роботу експедиції» [13, с. 12]. У с. Довгополе Ф. Вовк, «дякуючи дуже щирій запомозі і праці тамошнього пароха о. Івана Попеля, міг узяти поміри і сфотографувати більше як 50 чол.» [7, с. 14].

Висновки. Збірка негативів музею НТШ представляє значний національно-культурний інтерес, має чималу наукову вартість.

Вона сьогодні набула статус офіційного публічного документального візуального свідцтва, вважається унікальним джерелом як для вивчення історичного процесу загалом, так і для його різноманітних аспектів.

Зібрана музеєм НТШ візуальна збірка відтворює загальні характеристики історико-антропологічного феномену фотографії від кінця ХІХ ст. до 1939 року, дає можливість проаналізувати етнорегіональні особливості фотографічних практик в середовищі перебування українців у Австрійсько-Угорській та Польській державах.

Функція перших світлин із негативів кінця ХІХ ст. полягала у збереженні пам'яті про етнічну самобутність окремих етнографічних груп, природні особливості Галичини.

Візуальна збірка НТШ дає змогу використовувати її для вивчення мікросоціальних середовищ українців, поляків, євреїв, німців Вона значно розширює джерельну базу історико-етнографічних досліджень України.

Детальне вивчення фонду негативів відкриває нам важливі сторінки з історії НТШ на ниві української антропології, археології, етнології.

Зауважимо, що візуальна збірка музею НТШ потребує особливої уваги, насамперед її необхідно зробити доступною для широкого кола вчених. Перші зрушення є: організація сектора візуального фонду, завданням якого буде опрацювання всього візуального матеріалу, який знаходиться в бібліотеці та архіві ІН НАНУ.

Негативи на склі вимагають не тільки реставрації, а також великої роботи, яка пов'язана з підготовкою перенесення візуальної інформації на цифрові носії. Нам необхідно видати альбоми «Минуле на фотографіях В. Щербаківського (Ф. Вовка, Я. Пастернака)», «Минуле, яке нам зберіг музей НТШ», «Vi-

зуальна етнокультурна спадщина в збірці світлин і негативів НТШ». Тобто, перед нами стоїть велике завдання — повернути минуле, зібране НТШ, за-
для майбутнього.

1. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 4 (Бібліотека НТШ). Спр. 603/4. П. 1. Арк. 113—114.
2. Банах В. Музей НТШ у Львові (1912—1939): науково-фондова робота. *Історико-культурні студії*. Вип. 4. № 1. 2017. С. 21—26.
3. Раковський І. Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу. *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ*. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1925. Том XXIII—XXIV. С. 183—200.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). Опис 1. Спр. 42. Арк. 33.
5. Таран О.Г. Науково-практична діяльність Ф. Вовка в галузі української антропології. *Український музей. Збірка наукових праць*. Київ, 2003. С. 48—52.
6. ЦДІА України у Львові. Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). Опис 1. Спр. 4. Арк. 10.
7. Справоздане з антропометричних екскурсій д. Федора Вовка. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. Ч. 16. Вип. 6. Львів, 1903. С. 13—14.
8. Гаврилюк Ю. Федір Вовк — дослідник «українсько-руських Карпат». *Наше слово*. № 19. 2019-05-12. URL: <https://nasze-slowo.pl/fedir-vovk-doslidnik-ukra-nsko-ruskih-karpat/> (дата звернення: 14.06.2023).
9. Наукова діяльність товариства. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. Ч. 65—66. Вип. I—II: Звідомлення за рр. 1921—1922. Львів, 1922. С. 11—18.
10. Вовк Ф. Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. *Матеріали до українсько-руської етнології*: в 22 т. Т. 10. Львів: З друк. НТШ, 1908. С. 1—39.
11. Mykhailo Markovych. Facebook post. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3406080439637488&set=a.1439551799623705> (дата звернення: 14.06.2023).
12. Коцюбинський М. *Посол від чорного царя*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2545> (дата звернення: 14.06.2023).
13. Справоздане з антропологічної експедиції д. Федора Вовка. *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. Ч. 20. Вип. 4. 1904. С. 11—13.

REFERENCES

- V. Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. Department of manuscripts. Fund 4 (NTSH Library). Description 603/4. Case 1. Sheet 113—114 [in Ukrainian].
- Banakh, V. (2017). NTSH Museum in Lviv (1912—1939): Scientific-Fund Work. *Historical and Cultural Studies*, 1 (Issue 4, pp. 21—26) [in Ukrainian].
- Rakovsky, I. (1925). Reflections by F. Vovk on the racial characteristics of the Ukrainian people. *Collection of the Mathematical-Naturalistic-Medical Section of NTSH* (Vol. XXIII—XXIV, pp. 183—200). Lviv: Shevchenko scientific society [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Fund 309. Description 1. Case 42. sheet 33 [in Ukrainian].
- Taran, O. (2003). Scientific and practical activity of F. Vovk in the field of Ukrainian anthropology. *The Ukrainian Museum. Collection of scientific articles*. Kyiv [in Ukrainian].
- Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Fund 309 (Shevchenko Scientific Society). Description 1. Case 4. Sheet 10 [in Ukrainian].
- (1903). Report on the anthropometric excursions of Dr. Fedir Vovk. *Chronicle of the Shevchenko scientific society in Lviv*, 16 (Issue 6, pp. 13—14) [in Ukrainian].
- Havryliuk, Yu. Fedir Vovk — researcher of the «Ukrainian-Ruthenian Carpathians». *Nashe-slowo*, 19. 2019-05-12. Retrieved from: <https://nasze-slowo.pl/fedir-vovk-doslidnik-ukra-nsko-ruskih-karpat/> (Last accessed: 14.06.2023) [in Ukrainian].
- (1922). Scientific activity of the society. *Chronicle of the Shevchenko scientific society in Lviv*, 65—66 (Issue I—II) [in Ukrainian].
- Vovk, F. (1908). Anthropometric research on the Ukrainian population of Galicia, Bukovina and Hungary. *Materials for Ukrainian-Ruthenian Ethnology*: in 22 vol. (Vol. 10, pp. 1—39). Lviv: NTSh [in Ukrainian].
- Mykhailo Markovych. Facebook post. Retrieved from: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3406080439637488&set=a.1439551799623705> (Last accessed: 14.06.2023) [in Ukrainian].
- Kotsiubynsky, M. *The Ambassador from the Black Tsar*. Retrieved from: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2545> (Last accessed: 14.06.2023) [in Ukrainian].
- (1904). Report on the anthropological expedition of Dr. Fedir Vovk. *Chronicle of the Shevchenko scientific society in Lviv*, 20 (Issue 4) [in Ukrainian].